

ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА „ПРОСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ”: ІДЕОГРАФІЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Н. Ф. Грозан, Т. И. Прудникова

В статье исследуется семантическая и идеографическая классификация фразеологических единиц, обозначающих альтруистическое поведение человека, с учётом достижений современной фразеологической и психологической наук.

Ключевые слова: идеография, фразеологическая единица, альтруистическое поведение, поступок, тематическое поле, тематическая группа, синонимический ряд

У статті досліджується семантична й ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, які позначають альтруїстичну поведінку людини, із урахуванням досягнень сучасної фразеологічної та психологічної наук.

Ключові слова: ідеографія, фразеологічна одиниця, альтруїстична поведінка, вчинок, тематичне поле, тематична група, синонімічний ряд

A semantic and ideographic classification of phraseological units denoting human altruistic behaviour is studied in the article considering the achievements of modern phraseological and psychological sciences.

Key words: ideography, phraseological unit, altruistic behavior, action, subject field, subject group, synonymous line

Вагомі теоретичні досягнення у сфері дослідження системних зв'язків і відношень між фразеологічними одиницями (ФО) різних мов за останні 20 – 30 років дали поштовх до виникнення й розвитку нового напрямку в галузі фразеології – фразеологічної ідеографії. З'явилися перші спроби опису в ідеографічному аспекті багатого фразеологічного матеріалу, накопиченого фразеографією (див. праці: М.Ф. Алефіренка [1], Ю.О.Гвоздарьова [2], М.Т. Демського [3], А.М. Емірової [22; 23], А.О. Івченка [4], О.М. Каракуці [5], С.І. Кравцової [6], Т.В. Крисенко [7], В.М. Мокієнка [9], Ю.Ф. Прадіда [12; 13; 14], П.О. Редіна [17], Л.М. Рязановського [18], В.Д. Ужченка [19], Н.В. Щербакової [21] та ін. учених).

Однак слід сказати й про те, що проблеми фразеологічної ідеографії в більшості праць названих авторів вивчалися, як правило, принагідно, у зв'язку з дослідженням інших аспектів фразеології, унаслідок чого аналізові підлягали лише окремі поняттєві поля, покриті ФО, не враховувалися дані таких наукових дисциплін, як філософія, психологія, логіка, соціологія тощо.

Актуальність теми дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики; по-третє, підвищенням інтересом науковців до проблеми глибинних зв'язків між фразеологізмами й національним менталітетом.

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць, загальна семантична ознака яких має екстралінгвістичну природу (всі вони позначають просоціальну поведінку людини), зробити ідеографічну характеристику цих ФО й описати їх семантичні особливості із урахуванням досягнень сучасної фразеологічної та психологічної наук. Вважаємо, що дослідження фразеологічних мікросистем потребує нових методик аналізу ФО.

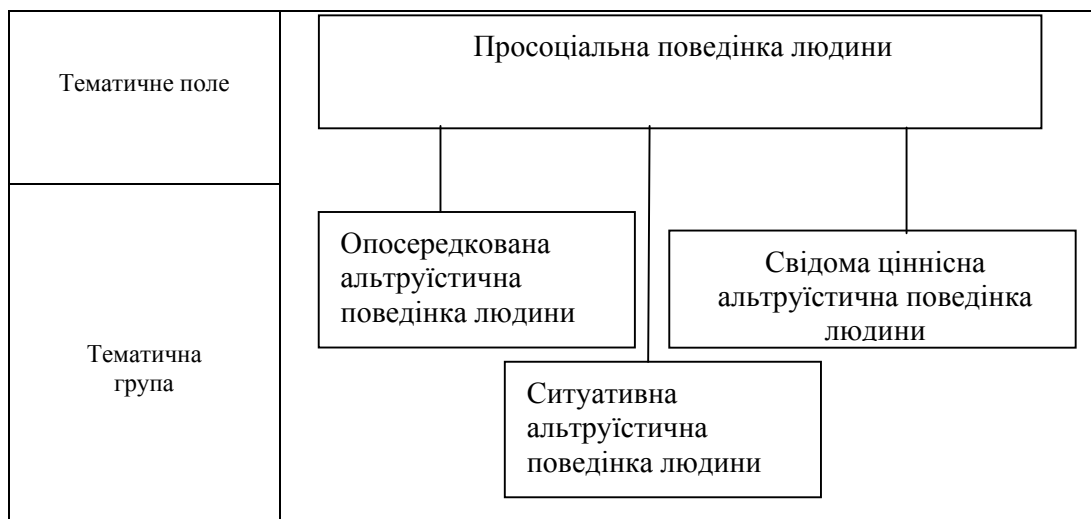
Просоціальна поведінка людини – це “будь-які альтруїстичні дії людини, направлені на благополуччя інших людей, надання їм допомоги” [8, с. 532]. (альтруїзм (від лат. alter – інший) – у психології – вид діяльності, безкорислива турбота про благо людей, готовність поступатися і жертвувати особистими інтересами заради іншої людини [15, с. 12].

Форми просоціальної поведінки різноманітні: від простої люб'язності до серйозної благодійної допомоги, яку надає людина іншим людям, іноді з великою шкодою для себе, ціною самопожертвування. Деякі психологи вважають, що в основі такої поведінки лежить особливий мотив, і називають його мотивом альтруїзму (мотивом допомоги, мотивом турботи про інших людей) [8, с. 532]. При альтруїстичній поведінці акти турботи про інших людей здійснюються за власним переконанням людини, без будь-якого розрахунку чи тиску зі сторони. Просоціальна поведінка людини може бути ситуативною, „яка актуалізується в діях суб'єкта в конкретних небезпечних ситуаціях (наприклад, врятування дитини ціною власного життя)” [16, с. 18]. Альтруїзм може стати свідомою ціннісною орієнтацією, яка визначає поведінку особистості в цілому; у цьому випадку він перетворюється в сенс життя особистості [16, с. 18].

Мовні засоби вираження просоціальної поведінки людини не були предметом досліджень у мовознавстві. Однак потреба в такому описі існує, оскільки в лексичному та фразеологічному складі української мови є чимало слів і ФО, які позначають просоціальну поведінку людини.

Семантичний аналіз ФО, що об'єднуються в тематичне поле ФО “Просоціальна поведінка людини” (ієрархічна структура ідеографічної класифікації подається за Ю.Ф. Прадідом [14, с. 40]), дає підстави запропонувати таку структуру тематичного поля ФО(див. Схему 1).

Схема 1. Структура тематичного поля ФО “Просоціальна поведінка людини”

Як бачимо, ідеографічна структура фразеологічної мікросистеми “Просоціальна поведінка людини” не є розгалуженою. У ній відсутні ланки: семантична група, семантичне поле. Тематичні групи складаються безпосередньо з синонімічних рядів. Так, тематична група “Ситуативна альтруїстична поведінка людини” складається з синонімічних рядів зі значеннями:

1) рятувати кому-небудь життя. Значення цього синонімічного ряду передають ФО, вилучені з творів художньої літератури й не зафіксовані Фразеологічним словником української мови [20]: **вирвати з обіймів смерті, прийняти удар**:

– Родичі, котрим вона [жінка] була, певне, не дорога, викинули її на вулицю, як річ негодящу й непотрібну, а я підняв її, доклавши всіх зусиль і старань, **вирвав її з обіймів смерті** (Бокаччо, перекл. Лукаша); [Єва (до чоловіка):] **Скарга наша тиха, А трон високий. Чом мене не кличеш? Я тілом затулю тебе своїм, Прийму усі удари** (Мадач, перекл. Лукаша) тощо;

2) пожертвувати собою в ім'я когось: **віддати (покласти) / віддавати (покладати) душу**. Пожертвувати собою чи бути готовим умерти заради когось, чого-небудь [20, с. 119]. **Заради подруги [Надія] душу ладна віддати** (Я. Баш). До цього синонімічного ряду належать ФО, вилучені з творів художньої літератури й не зафіксовані ФСУМ: **віддати серце, вручати (припоручити) душу**, які є варіантами ФО **віддавати (покласти) / віддавати (покладати) душу**: [Фауст:] **Тобі віддав навек я серце й душу, Нехай і вмиру – тебе побачить мушу!** (Гете, перекл. Лукаша); **А рицар, скоро вчув той голос плачливий, зараз, аніж не міркуючись, про жодну небезпеку не дбаючи, тяжкокутої зброї з себе не здійсмаючи, вручає душу свою Богові та й дамі своїй коханій ...** (Сервантес, перекл. Лукаша); **Сей сказавши, [Дон Кіхот] припоручив душу свою володарці Дульсінеї, просячи її допомогти йому в такій притузї, затуливши добре щитом і, пустивши Росинанта вчвал, угородив списа крайньому вітрякові в крило** (Сервантес, перекл. Лукаша) тощо;

3) допомогти кому-небудь у якійсь конкретній ситуації: **вивести з лабіринту**. Допомогти комусь вийти зі складного становища. **Дон Фернандо склав дяку Всевишньому, що він, милосердний, вивів його з того безвихідного, здавалось, лабіринту, в якому він мало не згубив життя свого й доброї слави...** (Сервантес, перекл. Лукаша) тощо;

4) захистити когось ціною власного життя: **лягти головою**. Загинути в бою, захищаючи когось-небудь. **Їх [ворогів] би, звичайно, розбили, але мільйони лягли б головою** (Стіль, перекл. Лукаша); **віддати / віддавати життя**. Загинути, борючись за когось-небудь, захищаючи когось [20, с. 119]. [Теодоро (до Діани):] **Гордій красоті служить мушу вірною душею. Я за вас життя віддам, лиш скажіть** (Лопе де Вега, перекл. Лукаша); **проливати / пролити кров**. Гинути, помирати, зазнавати

страждань, відстоюючи щось, захищаючи кого-небудь. [Третій придворний:] *Не розуміє він [Адам], що справжній рицар обожнювати може даму серця й готовий кров свою пролити, коли на честь її обмова кине пляму, – Він скриті цілі в службі тій бачає* (Мадач, перекл. Лукаша) тощо.

Тематична група „Опосередкована альтруїстична поведінка людини” складається з синонімічних рядів зі значеннями:

а) допомагати, підтримувати кого-небудь: **підставляти / підставити плече**. Допомагати кому-небудь, підтримувати когось [20, с. 640]. *У найскрутніших ситуаціях мені неодмінно хтось простягував руку допомоги, підставляв плече* (І. Головченко, О. Мусієнко); **держати (тримати) руку**. Підтримувати, обстоювати кого-небудь [20, с.229-330]. *Терентій недолюбливав пана і, коли чув про поділ поміщицької землі, тримав руку за лядми: наситяться дворянським, то менше зазіхатимуть на мужицьке* (М. Стельмах) тощо;

б) допомагати виробити правильну лінію поведінки: **виводити / вивести на путь праведну (на вірний шлях)**. Допомагати кому-небудь виробити правильну лінію поведінки, правильно поводити себе [20, с. 83]. – *Я по щирості кажу: спасибі. Спасибі тим, хто: вивів мене на путь праведну* (О. Гончар); **наставляти (напрявляти, напучувати, спрямовувати і т. ін.) / наставити (направити, напучити, спрямувати і т. ін.) на [добру (вірну і т. ін.)] путь, (на путь істини, на добрий, вірний шлях, дорогу, стежку і т. ін.)**. Корисними порадами, вказівками, навчаннями спрямовувати, скеровувати чий-небудь дії в істинному напрямку [20, с. 535]. – *Бачу, ти молодець, – усміхнувся Андрій до Коровая. – Уже й сестру наставляєш на добру путь* (П. Колесник); *Соєнко залучив Тараса до малярської школи й напучив його на добру путь* (І. Нечуй-Левицький) тощо;

в) допомагати знайти своє місце в житті: **виводити / вивести на [широку] дорогу**. Допомагати кому-небудь знайти своє місце в житті, в суспільстві [20, с. 83]. – *Невже ти такий дивак, що вважаєш своїм обов'язком вивести когось на широку дорогу, а самому одразу в куці сховатися?* (М.Ю. Тарновський); [Катерина:] *Щоб краще дійшло, що я про них думаю* (посміхнулась). *Щоб не забували, хто їм пелюшки міняв, хто їх [керівників] на дорогу вивів* (О. Корнійчук); **поставити на [рівні] ноги**. Допомогти кому-небудь утвердитися, підтримати когось [20, с. 681]. *На флоті Павло був веселий, кмітливий і швидкий, як чайка в польоті. Це з ним тут сталося. Треба його поставити на рівні ноги, розбудити, щоб прокинувся назавжди* (В. Кучер) тощо;

г) допомагати позбутися злиднів: **витягти (витагнути) / витягати (витагувати) з болота (з багна, з калюжі, з грязі, з грязюки, з бруду)**. Допомогти кому-небудь вийти з принизливого становища чи позбутися злиднів [20, с. 109-110]. *Не заприміть її Олександра, може б вона і досі у своїх дрантях завита ходила. Він витяг її з калюжі!* (Панас Мирний); – *Я дурна, жалувала, що нею все нехтували, – так їй і треба було, пройдисвітці! Я ж, її за вуха з грязі витягла, в люди вивела!* (Леся Українка); **узяти з грязі**. Допомогти кому-небудь позбутися злиднів, вийти з принизливого становища [20, с. 100]. *Чи ти ба! Він [чоловік] так тобою [, дочко,] поневіряє, мовби з грязі тебе взяв! А нехай він тричі западеться!* (Боккаччо, перекл. Лукаша) тощо.

Свідома ціннісна альтруїстична поведінка людини визначає поведінку людини в цілому. Як зазначають психологи, така поведінка перетворюється в сенс життя особистості [16, с. 18]. Свідома ціннісна альтруїстична поведінка людини в українській мові передається такими ФО:

прийняти під руку. Узяти кого-небудь під свій захист, стати покровителем когось. [Учень (до Мефістофеля):] *О, прийміть мене під вашу руку! Я з щирим серцем сюди прийшов* (Гете, перекл. Лукаша); **підкладати / підкласти (підложити) руки** (рідко **плечі**). Безкорисливо надавати допомогу кому-небудь, робити все можливе для когось [20, с. 634]. – *Та я б руки під нього підложила, щоб видужав, та вік би весь не спала, за ним би дивилась, аби прочунав* (Ю. Збанацький); **іти/ піти на жертву**. Поступатися своїми інтересами, відмовлятися від своїх вигід задля когось [20, с. 354]. *І чого б тільки вона [Надійка] не зробила, на які тільки жертви не пішла, щоб тільки знову побачити його поблажливу усмішку* (П. Козланюк) тощо.

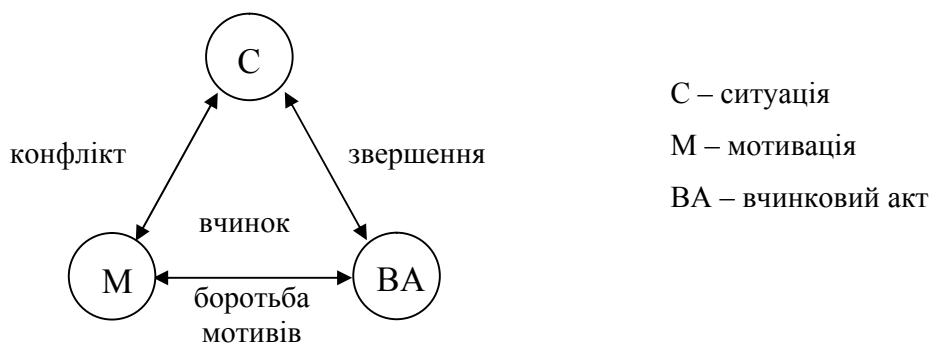
Приклади переконують, що на позначення просоціальної поведінки людини ФО передають, в основному, повний вчинковий акт (ВА). При повному ВА діє закон внутрішнього визрівання вчинку (закон достатньої підстави) [дет. про це див. 11, с.190]. Ситуаційний конфлікт переходить у мотиваційну амбівалентність, а потім у ВА (див. Схему 2):

Розглянемо окремі приклади:

Привела тата Віронці – від вітру валився той нужденний скелет у обмотках... Одхаяла, відволодала його мати, підлікувала, із могили видрала, – на таке здатна справжня подружня любов (О. Гончар). ФО **із могили видрала** “врятувати кого-небудь від неминучої смерті” передає, що практична дія вчинку відбулася, причинний ланцюг замкнувся (див. Схему 2) – Віронька допомогла своєму коханому;

[Мефістофель:] *Міністром стала скоро – Аж сяють ордени, Весь рід взяла до двору, Всіх вивела в пани* (Гете, перекл. Лукаша). ФО *вивела в пани* “допомогти кому-небудь посісти видне місце” передає, що практична дія вчинку відбулася, причинний ланцюг замкнувся – міністр допомогла родичам.

Схема 2. Вчинок – логічний осередок психології

Неповні ВА передаються невеликою кількістю ФО: *Поведу я тебе, дівчино, до однієї статечної сарацинки, у якій роблю децю по хазяйству; то жінка стара і має добре серце. Я замовлю за тебе слово і думаю, що вона прийме тебе залюбки за рідну дитину, а ти ж гляди, як у неї житимеш, старайся їй якнайліпше догодити, аж поки Господь не пошле тобі кращої долі* (Боккаччо, перекл. Лукаша). ФО *замовлю слово* “звернутися до когось з клопотанням про кого-небудь” передає, що ВА неповний, фіксується лише перший момент учинку – ситуація: бідній дівчині обіцяють допомогти.

Установлено, що на позначення просоціальної поведінки людини передача ФО повного й неповного ВА в кожній тематичній групі має певні особливості (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Передача повного й неповного ВА в тематичних групах ФО

Назва тематичних груп	Вчинкові акти			
	Повний ВА (%)		Неповний ВА (%)	
	ФО із творів укр. літер.	ФО з перекладів М. Лукаша	ФО із творів укр. літер.	ФО з перекладів М. Лукаша
Опосередкована альтруїстична поведінка людини	86	86	14	14
Ситуативна альтруїстична поведінка людини	90	92	10	8
Свідома ціннісна альтруїстична поведінка людини	78	82	22	18

Проведений семантичний аналіз тематичного поля ФО „Просоціальна поведінка людини” засвідчує, що ця фразеологічна мікросистема включає в себе три тематичні групи, які безпосередньо складаються з синонімічних рядів. Найчастіше ФО вживаються на позначення опосередкованої альтруїстичної поведінки людини. Найчисленнішими виявилися синонімічні ряди зі значенням „допомагати виробити правильну лінію поведінки”, „сприяти кому-небудь у чомусь”. ФО передають як повні, так і неповні ВА. Досліджуваний матеріал свідчить, що на позначення просоціальної поведінки людини велика кількість ФО передають повні ВА. Прагнення рятувати життя комусь, допомагати, радити, сприяти комусь властиве українському менталітетові.

Література:

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології – Харків: Вища школа, 1987. – 134 с.
2. Гвоздарев Ю.А. Фразеологические группы ФЕ, их структура и представление в идеографических словарях // Фразеологические словари и компьютерная фразеология: Тез. сообщ. школы-семинара 13-17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С. 48-49.
3. Демський М.Т. Системні зв'язки у сфері фраземики // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 36-43.
4. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків: Око, 1996. – 160 с.
5. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 19 с.

6. Кравцова С.И. Фразеологические единицы со значением количества в русском языке (в сопоставлении с украинским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1981-1. – 26 с.
7. Крисенко Т.В. Фразеологічні одиниці зі значенням говоріння в прагматичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 17 с.
8. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб.: Питер, 2001. – 592 с.
9. Мокиенко В.М. О тематико-идеографической классификации фразеологизмов // Словари и лингвострановедение: Сб. ст. / Под ред. Е.М. Верещагина. – М.: Русский язык, 1982. – С. 108-121.
10. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
11. Основы психологии: Пidrучник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
12. Прадид Ю.Ф., Грозян Н.Ф. Актуальные теоретические проблемы фразеологической идеографии // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 4. – С. 102-105.
13. Прадид Ю.Ф., Грозян Н.Ф. Принципы выделения лексических и фразеологических микро- и макросистем // Материалы конф. «Принципы и методы функционально-семантического описания языка: итоги, направления, перспективы». – М.; Симферополь, 1997. – С. 229-232.
14. Прадид Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.; Симферополь, 1997. – 252 с.
15. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
16. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
17. Редин П.А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1989. – 24 с.
18. Рязановский Л.М. Идеографические аспекты немецкой фразеологии: Темпоральная фразеология. – СПб.: Изд-во Петерб. ун-та, 1997. – 200 с.
19. Ужченко В.Д. Историко-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореф. дис.... д-ра філол. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 34 с.
20. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.
21. Щербакова Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 18 с.
22. Эмирова А.М. К концепции фразеологических идеографических словарей // Фразеологические словари и компьютерная фразеология: Тез. сообщ. школы-семинара 13-17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С. 25-26.
23. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.

Поступила 03.09.2004 г.